

ПРАВОВІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ЯК ОБ'ЄКТА КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ

LEGAL BASIS FOR THE STUDY OF A MINOR AS AN OBJECT OF FORENSIC PREVENTION

Пасека М.О., к.ю.н.,

доцент кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін

Уманський національний університет садівництва

У статті розглянуто правові основи дослідження неповнолітнього як об'єкта криміналістичної профілактики, запропоновано підтримати позицію тих вчених, які вбачають логічним включення питань криміналістичної профілактичної діяльності слідчого до структури окремої методики розслідування злочинів, як самостійний елемент. Адже це важливий напрям у роботі слідчого попереджувальна діяльність під час кримінального провадження, яка поза всяким сумнівом, є окремим, самостійним і обов'язковим етапом пізнання злочинної події, урахування якого дає змогу глибше й повніше вивчити та дослідити обставини кримінального правопорушення. По-друге, методика розслідування окремих видів злочинів є підґрунтям для розробки криміналістичних прийомів попередження кримінальних правопорушень і фактично визначає рамки профілактичної роботи слідчого з урахуванням слідчих ситуацій профілактичного характеру, які складаються під час розслідування конкретних злочинів. Між тим криміналістичні прийоми й методи профілактичної роботи формуються саме в змісті методики розслідування, входять до її предмета та становлять об'єкт дослідження. Узагальнення слідчої та судової практики показує, що профілактична діяльність слідчого явно недооцінюється й цьому напрямку, на жаль не приділяється належна увага.

Вивчення питань профілактики злочинів у курсі криміналістики (методики розслідування) дає змогу інтегрувати знання криміналістики і кримінології при підготовці кадрів для правоохоронних органів.

В статті також зазначено, що перспективний метод дослідження неповнолітнього як об'єкта криміналістичної профілактики скерований на побудову програми ймовірної поведінки самого неповнолітнього, його оточення (вірогідних підбурювачів, співучасників, зацікавлених осіб, батьків, законних представників тощо). Ефективність такого дослідження залежить від вміння криміналістичного прогнозування. Перспективний метод, на відміну від ретроспективного, описує не сталі дані, а динамічно-прораховані, змінні аспекти поведінки.

Отже, виконуючи вимоги кримінально-процесуального законодавства, слідчий під час кримінального провадження здійснює важливу профілактичну роботу з таких основних напрямків:

- 1) попередження ймовірної, запобігання реальної та припинення розпочатої злочинної діяльності з боку осіб, обвинувачених (підозрюваних) у вчиненні конкретного злочину;
- 2) встановлення причин конкретного злочину та вжиття заходів щодо їхнього усунення;
- 3) з'ясування умов, що сприяли вчиненню конкретного злочину та вжиття заходів щодо їхнього усунення;
- 4) узагальнення криміногенних чинників, встановлених під час кримінального провадження за однорідними кримінальними правопорушеннями, і подання пропозицій щодо їхнього усунення до відповідних органів і установ.

Ключові слова: криміналістична профілактика, неповнолітній правопорушник, види профілактики, суб'єкти профілактики, кримінально-процесуальне законодавство.

The article considers the legal basis for the study of a minor as an object of criminalistic prevention, it is proposed to support the position of those scientists who see the logical inclusion of issues of criminalistic preventive activity of the investigator in the structure of a separate methodology for investigating crimes as an independent element. After all, this is an important direction in the investigator's work: preventive activity during criminal proceedings, which, without any doubt, is a separate, independent and mandatory stage of cognition of a criminal event, taking into account which allows a deeper and more complete study and investigation of the circumstances of a criminal offense. Secondly, the method of investigation of certain types of crimes is the basis for the development of forensic techniques for the prevention of criminal offenses and actually determines the framework of the preventive work of the investigator, taking into account investigative situations of a preventive nature, which are formed during the investigation of specific crimes. Meanwhile, forensic techniques and methods of preventive work are formed precisely in the content of the investigation methodology, are included in its subject and constitute the object of research. Generalization of investigative and judicial practice shows that the preventive activity of the investigator is clearly underestimated and this direction, unfortunately, is not given due attention.

The study of crime prevention in the course of criminalistics (methods of investigation) makes it possible to integrate knowledge of criminalistics and criminology in the training of personnel for law enforcement agencies.

The article also states that a promising method of studying a minor as an object of forensic prevention is aimed at building a program of probable behavior of the minor himself, his entourage (likely instigators, accomplices, interested persons, parents, legal representatives, etc.). The effectiveness of such a study depends on the ability of forensic forecasting. A promising method, unlike a retrospective one, does not describe stable data, but dynamically calculated, variable aspects of behavior.

Thus, fulfilling the requirements of the criminal procedure legislation, the investigator during the criminal proceedings carries out important preventive work in the following main areas:

- 1) prevention of probable, prevention is really possible and suppression of initiated criminal activity on the part of persons accused (suspected) of committing a specific crime;
- 2) establishing the causes of a particular crime and taking measures to eliminate them;
- 3) clarifying the conditions that contributed to the commission of a particular crime and taking measures to eliminate them;
- 4) generalization of criminogenic factors established during criminal proceedings on homogeneous criminal offenses, and submission of proposals for their elimination to the relevant bodies and institutions.

Key words: forensic prevention, juvenile offender, types of prevention, subjects of prevention, criminal procedure legislation.

Україна на законодавчому рівні закріпила основні гарантії дотримання прав та свобод дитини. Законодавство про охорону дитинства ґрунтується на Конституції України [1], Конвенції ООН про права дитини [2], міжнародних договорах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також інших нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини у цій

сфері. Законом України «Про охорону дитинства» передбачено, що завданням законодавства про охорону дитинства є розширення соціально-правових гарантій дітей, забезпечення фізичного, інтелектуального, культурного розвитку молодого покоління, створення соціально-економічних і правових інститутів з метою захисту прав та законних інтересів дитини в Україні [3].

Відповідно до Декларації прав дитини, проголошеній Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1959 року [4], дитина внаслідок її фізичної і розумової незрілості потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи і належний правовий захист, як до народження, так і після народження. Необхідність у такій спеціальній охороні була вказана в Женевській декларації прав дитини 1924 року, і вказана у Загальній декларації прав людини, а також у статутах спеціальних установ і міжнародних організацій, що займаються питаннями добробуту дітей.

Неповнолітній учасник кримінально-процесуальних відносин є актуальною правовою та суспільною проблемою, що постійно привертає увагу вчених і практиків.

Актуальність дослідження зумовлено не лише тим, що неповнолітні завжди визнавалися злочинцями особливого роду, а й тим, що на сьогодні, це – одна з найбільш кримінально-уражених верств населення. Соціально-економічна криза в Україні, безробіття, невирішені завдання культурно-виховного характеру негативно впливають на формування молодого покоління. В окремих випадках ці явища обумовлюють відчуження неповнолітніх від офіційних інститутів соціалізації.

Проблеми правового становища неповнолітнього як учасника кримінально-правових відносин висвітлено в кримінально-правовому, кримінологічному й криміналістичному аспектах у працях: Ю. П. Аленіна, Н. М. Ахтирської, В. А. Журавля, О. А. Удалової, В. Ю. Шепітька та ін.

Мета дослідження полягає у визначенні структури криміналістичної характеристики неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, її змістовного наповнення та розробці рекомендацій, щодо джерел отримання інформації та її використання в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх.

Неповнолітній в першу чергу має розглядатися як об'єкт криміналістичної профілактики, і лише у разі відсутності її результативності, стає суб'єктом кримінального провадження, що зумовлює необхідність та ретельність його дослідження з точки зору тактики та методики розслідування злочину. Профілактика має організаційні, правові та психологічні аспекти.

В юридичній літературі поряд з терміном «профілактика злочинності», використовуються терміни «запобігання злочинності», «попередження злочинності». Кримінологи розрізняють профілактику двох видів:

- 1) загально-соціальна профілактика;
- 2) спеціально-кримінологічна профілактика.

До першої відносять, насамперед, заходи антикриміногенної спрямованості, які сприяють структурній перебудові та реформуванню економіки, реалізації науково-обґрунтованої соціально-економічної політики, розвитку й вдосконалення нових суспільних відносин і ринкової інфраструктури. На думку О. М. Джужі, Ю. Ф. Іванова, це можуть бути заходи економічного, політичного, психологічного, виховного та організаційно-правового характеру. Спеціально-кримінологічна профілактика складається з цілеспрямованого впливу на криміногенні фактори та виправлення осіб, схильних до вчинення злочину. Одне з центральних місць у профілактиці відводиться неповнолітнім. На їхню думку, О. М. Джужі, Ю. Ф. Іванова, суб'єктами профілактики в широкому розумінні можуть бути державні органи, громадські організації, трудові (учбові) колективи, неформальні об'єднання населення і окремі громадяни. А серед спеціалізованих суб'єктів провідне місце належить правоохоронним органам, які здійснюють кримінально-процесуальне запобігання злочинам, а також залучають і використовують допомогу інших суб'єктів у проведенні узгоджених міжвідомчих або регіональних непроцесуальних загально-профілактичних заходів. Процесуальні заходи мають бути спрямовані на швидке виявлення та негайне припинення різних суспільно-небезпечних діянь, що зумовлюють вчинення

злочинів, найповніше виявлення при розслідуванні та розгляди в суді кримінальної справи причин і умов, що сприяли вчиненню цих злочинів. Профілактика має проводитися комплексно, у різних формах, з додержанням принципів законності, гласності та докладного правового регулювання запобіжної діяльності, диференціації та індивідуалізації застосовуваних до правопорушників профілактичних заходів, послідовності, наступності і запобіжній роботі, координації і взаємодії [5].

Аналіз точок зору дає підстави зробити висновок, що профілактична діяльність слідчого має розглядатися не як факультативний елемент у структурі методики розслідування злочинів, а обов'язковий. Крім того, його важливість не може визначатися індексом небезпечності, чи рівнем поширення певного виду злочину на території держави (регіону), оскільки будь-який злочин є суспільно-небезпечним та протиправним.

В. А. Журавель досліджуючи методику розслідування окремих видів злочинів, пропонує розглядати її як інформаційно-пізнавальну модель [6].

Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» [7] визначено, що здійснення соціального захисту дітей і профілактики серед них правопорушень покладається в межах визначеної компетенції на:

- центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування політики у сфері сім'ї та дітей, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері сім'ї та дітей, орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим у сфері сім'ї та дітей, відповідні структурні підрозділи обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, виконавчих органів і районних у містах рад;
- уповноважені підрозділи органів внутрішніх справ;
- приймальники розподільники для дітей органів внутрішніх справ;
- школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти;
- центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я;
- спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України;
- притулки для дітей;
- центри соціально-психологічної реабілітації дітей;
- соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка).

На законодавчому рівні закріплене поняття профілактики правопорушень серед дітей. Так, у ст. 3 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» визначено, що під профілактикою правопорушень серед дітей слід розуміти діяльність органів і служб у справах дітей, спеціальних установ для дітей, спрямовану на виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню дітьми правопорушень, а також позитивний вплив на поведінку окремих дітей на території України, в її окремому регіоні, в сім'ї, на підприємстві, в установі чи організації незалежно від форм власності, за місцем проживання.

Уповноважені органи внутрішніх справ зобов'язані проводити роботу щодо запобігання правопорушенням дітей, виявляти, припиняти та розкривати злочини, вчинені дітьми, вживати з цієї метою оперативно-розшукових і профілактичних заходів, передбачених чинним законодавством, здійснювати досудово, розглядати у межах своєї компетенції заяви і повідомлення про правопорушення, вчинені дітьми.

У статті 91 Кримінального процесуального кодексу України визначено, що у кримінальному провадженні підлягають доказуванню [8]:

- 1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення);

2) винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення;

3) вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат;

4) обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження;

5) обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання.

Як вбачаємо з наведеного, законодавцем не передбачені серед загальних обставин, що підлягають встановленню, причини та умови, що сприяли вчиненню злочину, а тому, на нашу думку, стає проблематичним, вжиття профілактичних заходів криміналістичного характеру. Дана конструкція по-перше, не наповнює інформаційно-пізнавальну сферу, у якій здійснюється кримінальне провадження, а, по-друге, унеможливає змістовне наповнення елемента криміналістичної характеристики методики розслідування яким визнана профілактична діяльність слідчого. Варто погодитись з влучним зауваженням В. А. Журавля, який вважає, що у структурі базової моделі окремої криміналістичної методики розслідування самостійне місце займають профілактичні заходи слідчого, і це не випадково, оскільки тактика й технологія виявлення причин і умов, які сприяють вчиненню злочинів, формуються саме в надрах криміналістики, входять до її предмета та є її необхідними складовими частинами. Криміналістика виходить із обов'язковості, а не факультативності виявлення цих обставин, із необхідності їхнього доведення шляхом збирання, перевірки й оцінювання доказів, із розроблення заходів щодо усунення причин і умов їхньої реалізації.

Однак, у статті 485 Кримінального процесуального кодексу України зазначено, що під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, крім обставин, передбачених статтею 91 КПК України, також з'ясовуються:

1) повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, повинно бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі керувати ними;

2) ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння;

3) умови життя та виховання неповнолітнього;

4) наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального провадження.

В статті 487 Кримінального процесуального кодексу України конкретизуються вказані обставини, зокрема, при дослідженні умов життя та виховання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого належить з'ясувати:

1) склад сім'ї неповнолітнього, обстановку в ній, взаємини між дорослими членами сім'ї та дорослими і дітьми, ставлення батьків до виховання неповнолітнього, форми контролю за його поведінкою, морально-побутові умови сім'ї;

2) обстановку в школі чи іншому навчальному закладі або на виробництві, де навчається або працює неповнолітній, його ставлення до навчання чи роботи, взаємини з вихователями, учителями, однолітками, характер і ефективність виховних заходів, які раніше застосовувалися до нього;

3) зв'язки і поведінку неповнолітнього поза домом, навчальним закладом та роботою.

Отже, законодавець, опосередковано визначає, що профілактична діяльність щодо неповнолітніх є не диспозитивним правом слідчого, а його обов'язком. Розгалуженість обставин, які встановлюються свідчить про можливість дослідження та подальшого використання цих даних з різною метою. Так, у криміналістичній літературі висловлені пропозиції щодо розбудови моделі криміналістичної характеристики особи як елемента криміналістичної характеристики на підставі застосування предметних і функціональних прийомів дослідження. Аналіз даних про особу неповнолітнього як об'єкт криміналістичної профілактики може здійснюватися ретроспективно, під час якого аналізуються вказані законодавцем обставини, які мають місце на момент вчинення злочину та ті, які передували йому. Ці дані для кримінального провадження є сталими, незмінними або статичними.

Перспективний метод дослідження неповнолітнього як об'єкту криміналістичної профілактики скерований на побудову програми ймовірної поведінки самого неповнолітнього, його оточення (вірогідних підбурювачів, співучасників, зацікавлених осіб, батьків, законних представників тощо). Ефективність такого дослідження залежить від вміння криміналістичного прогнозування. Перспективний метод, на відміну від ретроспективного, описує не стали дані, а динамічно-прораховані, змінні аспекти поведінки.

Отже, виконуючи вимоги кримінально-процесуального законодавства, слідчий під час кримінального провадження здійснює важливу профілактичну роботу з таких основних напрямків:

1) попередження ймовірної, запобігання реально можливої і припинення розпочатої злочинної діяльності з боку осіб, обвинувачених (підозрюваних) у вчиненні конкретного злочину;

2) встановлення причин конкретного злочину та вжиття заходів щодо їхнього усунення;

3) з'ясування умов, що сприяли вчиненню конкретного злочину та вжиття заходів щодо їхнього усунення;

4) узагальнення криміногенних чинників, встановлених під час кримінального провадження за однорідними кримінальними правопорушеннями, і подання пропозицій щодо їхнього усунення до відповідних органів і установ.

З огляду на наведену аргументацію вважаю за можливе підтримати позицію тих вчених, які вбачають логічним включення питань криміналістичної профілактичної діяльності слідчого до структури окремої методики розслідування злочинів, як самостійний елемент.

По-перше, цим акцентується як важливий напрям у роботі слідчого попереджувальна діяльність під час кримінального провадження, яка поза всяким сумнівом, є окремим, самостійним і обов'язковим етапом пізнання злочинної події, урахування якого дає змогу глибше й повніше вивчити та дослідити обставини кримінального правопорушення.

По-друге, методика розслідування окремих видів злочинів є підґрунтям для розробки криміналістичних прийомів попередження кримінальних правопорушень і фактично визначає рамки профілактичної роботи слідчого з урахуванням слідчих ситуацій профілактичного характеру, які складаються під час розслідування конкретних злочинів. Між тим криміналістичні прийоми й методи профілактичної роботи формуються саме в змісті методики розслідування, входять до її предмета та становлять об'єкт дослідження.

По-третє, узагальнення слідчої та судової практики показує, що профілактична діяльність слідчого явно недооцінюється й цьому напрямку, на жаль не приділяється належна увага.

По-четверте, вивчення питань профілактики злочинів у курсі криміналістики (методики розслідування) дає змогу інтегрувати знання криміналістики і кримінології при підготовці кадрів для правоохоронних органів [9].

Профілактика злочинності серед неповнолітніх є пріоритетом держави у діяльності щодо боротьби зі злочинністю. Завдяки таким підходам значній кількості правопорушень вдається запобігти, вчасно протидіяти, не допустивши тяжких наслідків. Про першочерговість профілактичної діяльності свідчать сучасні нормативні акти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: станом на 01 вересня 2023 р.: Офіц. текст. Київ: Алерта, 2023. 80 с.
2. Конвенція ООН про права дитини від 20.11.1989 р. із змінами та доповненнями URL: Конвенція про права дитини | від 20.11.1989 (rada.gov.ua)
3. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001р. №30. URL: Про охорону дитинства | від 26.04.2001 № 2402-III (rada.gov.ua) (дата звернення 25.01.2024).
4. Декларація прав дитини ООН, від 20 листопада 1959 р. URL: <https://zakononline.com.ua/documents/show/140610>
5. Джужа О.М., Іванов Ю.Ф. Профілактика злочинності. Юридична енциклопедія. Київ. : «Українська енциклопедія імені М.П. Бажана», 2003 р. – Т. 5. – С. 184.
6. Журавель В.А. Профілактичні заходи слідчого в структурі окремої криміналістичної методики розслідування злочинів. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. Збірник наукових праць.- Харків. 2011 р. Випуск 11. – С. 28.
7. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 24.01.95 р. № 20/95-ВР. URL: Про органи і служби у справ... | від 24.01.1995 № 20/95-ВР (rada.gov.ua) (дата звернення 25.01.2024).
8. Кримінальний процесуальний кодекс України станом на 01 листопада 2023 року: Офіц. текст. Київ: Алерта, 2023. 242 с.
9. Криміналістика : навч.–практ. посібник / О. А. Борідько та ін. Херсон, 2010. С. 1412.